

O. I. Novitska,

*I. Horbachevsky Ternopil State Medical University,
Ukrainian Language Department;*

L. P. Sheremeta,

*I. Horbachevsky Ternopil State Medical University,
Ukrainian Language Department*

THE NAMES OF FOOTWEAR AND ITS ELEMENTS IN DIALECT OF PIDHAYTSI AREA IN TERNOPIL REGION

The article contains analysis of the names of footwear and its elements in areal, lexical-semantic and etymological aspects, which are based on the dialect material collected in Pidhaytsi area in Ternopil region. Lexical-semantic parallels with other Ukrainian dialect continuums are defined.

The purpose of article is to analyse lexical-semantic specialities of the names of footwear on the example of dialect of Pidhaytsi area.

To solve the set tasks complex of such techniques is used: descriptive, component, comparative-contrastive. The research extends the empirical base of Ukrainian dialectology, contains new information about dialectical vocabulary of Pidhaytsi area. The systemic nature of the vocabulary of dialects determines the distribution of words according to lexical-semantic paradigms. Each of analyzed LSG is not closed structure, such as components of one LSG may pass into other.

Key words: names of footwear, dialect, seme, lexeme, nomen, tolexical-semantic group.

УДК 811.161.2'282.2'373.2:381.44/.45

С. С. Поліщук,

канд. філол. наук,

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
старший викладач кафедри української мови*

НАЗВИ СТЕБЕЛ І ЛИСТЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР У ГОВОРАХ СЕРЕДНЬОГО НАДБУЖЖЯ

У статті введено до наукового обігу та здійснено лексико-семантичний аналіз найменувань на позначення стебел і листя сільськогосподарських культур у говорах середньонадбузького ареалу. Джерелами фактичного матеріалу послуговували польові записи, зафіксовані в 74 населених пунктах Середнього Надбужжя.

Ключові слова: лексема, семема, стебло, листя, говір, говірка, середньонадбузький ареал, Середнє Надбужжя.

Грунтовне вивчення ареальних сегментів говіркової лексики сільського господарства репрезентують наукові студії Ю. В. Абрамян (Східна Слобожанщина), Й. О. Дзендзелівського (Закарпаття), П. Ю. Гриценка (межиріччя Дністра і Дунаю), Г. О. Козачук (Волинь), М. С. Кушмет (Донеччина), Ф. А. Непийводи (Черкащина), М. В. Никончука (Правобережне Полісся), Р. Л. Сердеги (Центральна Слобожанщина),

Л. С. Терешко (Південне Побужжя), Т. М. Тищенко (подільсько-середньонадніпрянське суміжжя), Н. П. Шеремети (південноволинсько-подільське порубіжжя) та ін. Зокрема опис назв реалій рослинництва ілюструють розвідки Ю. В. Абрамян, О. А. Дакі, Й. О. Дзензелівського, Г. О. Козачук, М. С. Кушмет, М. В. Никончука, Р. Л. Сердеги, Т. М. Тищенко, М. М. Ткачук та ін. У цьому аспекті потребують аналізу й говори Середнього Надбужжя, поширені на межі зіткнення південно-західного і південно-східного наріч української мови, що визначає **актуальність** нашої статті.

Найменування на позначення сільськогосподарських культур як невід'ємна частина словника кожного господаря щоденно функціонують у мовленні сільського населення, що дає змогу говорити про варіанти назв стебел і листя відповідних рослин, поширених у говірках Середнього Надбужжя.

Мета статті – лексико-семантичний аналіз назв стебел і листя сільськогосподарських культур та їхніх частин, що функціонують у подільському і степовому говорах Середнього Надбужжя. Досягнення поставленої мети зумовлює **обсяг завдань даного дослідження**: записати у визначених говірках і ввести до наукового обігу найменування на позначення стебел і листя зернових, зернобобових та овоче-баштанних культур, здійснити лексико-семантичний аналіз зібраних одиниць говіркового мовлення. **Об'єкт** вивчення – назви стебел і листя сільськогосподарських культур, зафіксовані в східноподільській групі говірок південно-західного та західностеповій групі говірок південно-східного наріч української мови, **предмет** дослідження – лексико-семантичні особливості цих номінацій. **Джерелами** фактичного матеріалу послуговували польові записи, здійснені в 74 населених пунктах середньонадбузького ареалу впродовж 2013 – 2015 рр.

Зафіксований під час дослідження говорів середньонадбузького ареалу фактичний матеріал вміщує найменування, які номінують стебла рослин і їхні частини, зокрема суцвіття й листя. Скажімо, 'суцвіття більшості злаків і деяких інших рослин, у якому квітки розміщені вздовж стрижня' у говірках Середнього Надбужжя прийнято називати ¹ко¹лос, ко¹ло¹сок (ко¹ло¹со¹чок), ко¹лос':а або ко¹лос'а. У низці досліджуваних діалектів, як і в українській літературній мові, лексеми ¹ко¹лос – ко¹ло¹сок є тотожними за семантикою. Однак, в одній із говірок пояснюють: ко¹ли у¹з'ати на¹при¹клад ши¹ни¹ц'у / ¹бачила ¹цеї ¹ко¹лос? // ...о¹це в'ін ¹ус'ої з¹ве¹ц'а ¹ко¹лос / ... / ¹цеї ¹ко¹лос скла¹дай¹ц'а с¹ко¹лос'к'і¹ / ¹це по-на¹родному ¹ка¹ут ко¹ло¹сок // а на¹сп'ра¹уд'і / ¹це ¹ко¹лос / а ¹там у ¹ко¹лос'ков'і ¹йе д'во¹йе ¹зерен / т'ро¹йе ¹зерен / ¹черт¹веро ¹зерен / ну / з¹р'ітка п'я¹теро / ... / ¹о¹то ко¹ло¹сок / а ¹це ¹ко¹лос // (65). Проілюструємо ареальне поширення моделей лексичної реалізації аналізованої семени. Вирізняємо говірки, де вживається тільки лексема ¹ко¹лос (21, 23, 24, 25, 30, 40, 41, 61, 69, 70), де популярним є слово ко¹ло¹сок (4, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 22, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 59, 60, 66, 68, 72), де співіснують найменування ¹ко¹лос і ко¹ло¹сок (5, 7, 16, 31, 32, 36, 49, 56, 58, 62, 63, 64, 65, 71, 74), ко¹ло¹сок і ко¹лос':а (1, 3, 47), ко¹ло¹сок і ко¹ло¹со¹чок (10, 17, 55, 73) або ж одразу три репрезентанти – ¹ко¹лос, ко¹ло¹сок та ко¹ло¹со¹чок (2, 26, 45) і ко¹лос'а, ко¹ло¹сок, ко¹ло¹со¹чок (67). Слово ¹ко¹лос й споріднені назви успадковано з псл. мови [ЕСУМ II, с. 520].

Стосовно найменування колоска вівса мовці зазначають, що у в'і¹са теж ко¹ло¹сок / хоч і роз¹р'і¹зе¹ний // (17). Переважно носії інших описуваних говірок дотримуються такої ж думки. На противагу цьому значення 'колосок вівса' реалізується в слові ¹во¹лот' (23), частіше – зменшеному до нього – во¹лоток (26, 27, 45, 51, 52, 57) або говірковому варіанті його зменш.-пестл. форми во¹лоточок, напр.: ¹це ши¹ни¹ц'а / ¹ж¹ито / ¹йа¹ч¹м'ін' ко¹лос'ком і¹де

/ а ўже о'вес в'ін іде о'це / на'верно / воло'ток / бо'кити'ця / ка'лини / а'це воло'точком іде // (45), а також – у лексемі м'ітелка (11, 22, 54, 60, 61), зменш.-пестл. формі м'іт'олочка (11) і зрідка – у словах кити'ця (33, 58), ки'тайка (64), 'вуса (45), ос'т'ук (57), суц'в'ім':а (13) та шапочка (51). У деяких випадках найменування співвідносні з українською літературною мовою та іншими діалектами, зокрема 'волот' (воло'ток) – 'колось, метелка проса или овса' [Грінч. I, с. 252], а м'ітелка – 'волоток очерету, проса і т. ін.' [СУМ IV, с. 755]. Лексема ки'тайка є діалектизмом, який реалізується в семемі 'волоть' [ЕСУМ II, с. 439]. Використання слів кити'ця й суц'в'ім':а зрозуміле з огляду на словникову статтю останнього – 'квітконосне стебло разом з пуп'янками і квітками, зібраними у вигляді китиці, зонтика, кошика, колоса і т. ін.' [СУМ IX, с. 871]. В окремих говірках значення 'колосок вівса' набувають слова 'вуса і шапочка. Очевидно, така номінація є наслідком метафоричного перенесення за схожістю ознак. Колосок вівса номінують і лексемою ос'т'ук, переносячи назву частини на загальне найменування колоска рослини, де партитивом виступає слово ос'т'ук, а голонімом – коло'сок (в'ів'са). До речі, у говірках середньонадбужзького ареалу найменування 'вуса й ос'т'ук є синонімами.

Детальніше розглянемо семему 'довгий щетинистий вусик на колосковій лусці у багатьох злаків', реалізації якої в говірках Середнього Надбужжя властива варіативність репрезентантів на фонетичному рівні. Під час дослідження було зафіксовано низку лексем, їхніх форм та варіантів, напр.: ос'т'ук (ВАГ, крім 2, 3, 4, 5, 8, 9, 12, 13, 22, 23, 24, 36, 38, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 52, 54, 59, 60, 61, 62, 67, 71, 72, 73, 74), його зменш.-пестл. форма ос'т'учок (17), фонетичні варіанти гос'т'ук (12, 13, 17, 20, 21, 26, 27, 35, 46, 48, 49, 52, 54, 56, 58, 60, 66, 67, 71), вус'т'ук (36), гус'т'ук (3, 8, 17, 71), ус'т'ук (5, 38), а також слова ос'т' (41), 'ос'т'а (23), ос'т'ак (6, 24, 45, 61, 62, 68), його зменш.-пестл. форма ос'т'ачок (47) та фонетичні варіанти гос'т'ак (2, 3, 4, 50, 9, 22, 43, 44, 50, 53, 56, 59, 72, 73, 74), вус'т'ак (2), гус'т'ак (2, 3, 6, 11, 74), ус'т'ак (2). Серед лексичних варіантів фіксуємо назву: 'вуса (5, 45, 53, 67, 68), її зменш.-пестл. форму 'вусики (51) чи фонетичний варіант 'вус'іки (17), найменування вол'оси'єки (45), коло'сук (17) і по'лова (56). Старші люди застерігають: гус'т'ук / це в'ін та'ко ўй'ідну с'торону / йак пилка // йак'шо та'ко жнеш і по'па'де ў рот чи ў н'іс / то за'л'ізе ту'ди / а на'зад ни'вил'ізе // т'реба бу'де так / йак опе'рац'ійу ро'бити // (17), ў'жит'і д'уже го'пас'ін'і т'і гос'т'а'ки д'л'а с'ко'тини // (2) тощо. Слова ос'т', ос'т'ук, ос'т'ак теж увійшли в укр. мову з псл. мови [ЕСУМ IV, с. 229–230].

Цікавим вважаємо план вираження семемі 'обгортка качана кукурудзи', яку коро'ви д'уже л'убл'ат // (17) і з якої ци'гар'ки ко'лис' кру'тили // (53), у досліджуваних говірках реалізується у двадцяти шести лексемах (враховуючи фонетичні варіанти деяких назв). Найчастотнішим є вживання слова шулу'пин'а (1, 2, 4, 7, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 26, 32, 33, 37, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 64, 65, 67, 68, 71, 72, 74) та його варіантів шулу'пин':а (54, 60, 61), шулу'п'ін':а (53), шулу'пина (70), шулу'хин'а (15), шулу'шин'а (4, 21, 32, 36, 48), шулу'мин'а (27, 35, 39, 56, 66, 73), шоло'мин'а (35). Також широко вживаною є загальнонародна назва луш'пин'а (1, 11, 14, 17, 18, 24, 29, 31, 34, 38, 40, 41, 42, 47, 67, 68, 69), яка в одній із говірок має фонетичний варіант луш'чин'а (7). Водночас функціонують найменування шулу'ха (6, 12, 14, 17, 22, 23, 25, 26, 28, 51, 53, 62, 69), луш'пайка (2, 9, 41), шулу'пайка (59), лис'т'а (3, 6, 11, 17, 30, 31, 49, 53, 63) й однокореневі назви – лист'ки (10), лист'очки (15, 26), слово куку'рузи'єн'а (13, 53) та його фонетичні варіанти – куку'рузин'а (13, 25, 27), куку'рузи'єн'а (50, 17, 53), куку'рузин'а (5, 8) і слово куку'рузинка (51). Спорадично фіксуємо лексеми ба'дил'а (27), лабу'зин'а

(21, 47), 'шушка (3), 'шушвал' (11) і найменування кужуш'ки (26), яке є наслідком метафоричного перенесення назви за призначенням.

Значення 'приймочки кукурудзи у вигляді пучка кіс на верхній частині качана' реалізується переважно у словах 'коси (2, 4, 5, 9, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 40, 53, 57, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73), 'коски (ВАГ, крім 2, 4, 5, 11, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 40, 55, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73) і терміні 'рил'ц'а (14, 17, 19, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 39, 53, 66, 74), популярному в медицині. Інформанти зауважують, що *ў качан'і / то 'коски // ну / у'нас 'кажуть 'коски / а'п'иши'ц':а во'но 'рил'ц'а //*, адже *'коски / во'но 'рил'ц'а по л'іти'ра'турному // (53)*, і наголошують, *шо о'ц'і 'коски / во'ни 'даже / л'і'че / л'і'чебн'і!? // шос' із 'них вироб'лайт / ну'ми 'ц'ого ни з'найим / це т'реба у'л'і'кнутис'а у / у'ту миди'цину / шоб з'нати шо 'цеї // (6)*. Знавці ж пояснюють: *то 'коски / 'дуже 'добр'і во'ни д'л'а 'почок / та 'ї робл'ат з 'них л'і'карства ба'гато // ў ап'т'ек'і колис' / йа з'найу / шо 'йа йшла бу'у ше 'цеї 'короп за ап'т'екоюу / та 'ї м'і'хало'уна / 'може ў вас там буд'ут 'коски? / куку'рузу с'і'вайите? // йа 'кажу да! // 'може ў вас буд'ут 'коски? // йе 'кажу ба'гато на куку'руз'і ше ли'шило'с'а // приви'з'іт ми'н'і / ми'н'і ў ап'т'еку / йак 'воздуху / бо во'ни 'дуже харош'і в'ід 'почок / в'ід у'с'ого // (3)*. Деякі говірки поряд із вказаними лексемами зберігають найменування 'косики (26), ко'са (20), 'к'іска (47), ко'сички (3), тобто однокореневі з говірковою назвою 'коси, а також слово 'волос (17, 35) й однокореневі з ним лексеми: во'лос'а (6, 31, 32, 40, 55, 66), во'лос'ачко (31), во'лос'ки (55), во'лос'инки (65), во'лосики (35, 53). Спорадично фіксуємо найменування 'чуприк (45), 'вуса (53) й 'вусики (51), ма'хра (17), п'риймочки (11). Отже, творення більшості з розглянутих вище говіркових слів та їхніх варіантів полягає в метафоричному перенесенні назв за схожістю ознаки, форми, функції.

По-різному називають і 'суцвіття кукурудзи у вигляді мітелочки з пилком на вершині стебла': м'і'телка (ВАГ, крім 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 47, 50, 55, 69, 70, 71), ми'телка (14, 21, 31, 62, 71), м'і'т'олка (30) або м'і'телочка (4, 10, 13, 15, 17, 28, 51, 53), ми'телочка (25), м'і'т'олочка (11). Водночас функціонують назви м'і'т'ла (20, 24) й мит'ла (27). У низці говірок вказане значення реалізується в слові 'кашка (2, 7, 14, 17, 20, 23, 26, 37, 38, 39, 41, 42, 47, 49, 50, 55, 56, 58, 69, 70). Зрідка використовують найменування 'волот' (40), во'лоток (8) та цв'іт (3, 6, 9, 12, 26, 35, 48, 53), іноді – кв'іт (45, 53), суц'в'іт (6), суц'в'іт'а (35, 36, 65) і цв'іток (26), в окремих говірках – ст'р'ілка (26) та коло'сок (27). Мотивацію виникнення деяких назв, зокрема цв'іт, кв'іт, суц'в'іт'а, цв'іток та ін., пов'язуємо безпосередньо з розглядуваною семемою, яка містить сему 'суцвіття', що передбачає наявність квітів і цвіту. У структурі вказаного лексичного значення наявна сема 'мітелочка', яку пов'язуємо з виникненням говіркових найменувань м'і'телочка, м'і'телка і, швидше за все, – м'і'т'ла. В окремих випадках очевидним є зв'язок з українською літературною мовою, де 'волот' (зменш. во'лоток) – 'суцвіття трав'янистих (іноді кущових) рослин, яке складається з дрібних колосків, що утворюють кетяг' [СУМ I, с. 733], а одним зі значень лексеми 'кашка є 'дрібні квітки на різних трав'янистих рослинах та деревах' [СУМ IV, с. 125].

Значення 'суцвіття проса, яке складається з дрібних колосків, що утворюють кетяг' в обстежених говірках є реалізацією збірної назви во'лот'а (14), слова 'волот' (16, 65) та варіантів форм цього слова во'лоток (4, 18, 33, 34, 46, 51, 52, 53, 66), во'лотка (12, 13, 24, 27, 32, 39, 47, 49, 54, 70), во'лот'ки (1, 2, 5, 9, 10). Натрапляємо на використання варіантів – 'волот' і во'лоток (23, 40), во'лоток й во'лотка (15, 48), во'лоток і во'лот'ки (6, 8, 45), во'лотка й во'лот'ки (3, 7, 19, 25, 55) або ж во'лоток,

во¹лотка і во¹лот¹ки (20, 26). У «столиці віників», як жартують жителі с. Чемерпіль Гайворонського р-ну Кіровоградської обл., вказане значення реалізується одразу в усіх зазначених вище словах та їхніх варіантах (17). Зокрема, лексема м¹ітелка (11, 14, 21, 22, 28, 29, 32, 37, 43, 44, 45, 50, 51, 53, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 72, 73, 74), її зменш.-пестл. форма м¹ітелочка (28, 51, 53), фонетичні варіанти ми¹телка (21, 31, 62, 71), м¹іт'олка (30), однокореневе слово м¹іт'ла (20) і назви ¹вуса (53), ¹в'інича (38), ¹кет'аг (41), його фонетичний варіант ¹кит'ах (42, 61), назви ¹китиц'а (58) й суц¹в'іт'а (35, 36) теж реалізуються в семемі 'суцвіття проса, яке складається з дрібних колосків, що утворюють кетяг'.

Спорідненими з говірковими найменуваннями рослин нерідко є назви їхніх частин, зокрема 'стебла і листя кукурудзи' – куку¹рузин'а (ВАГ, крім 1, 2, 5, 6, 8, 11, 16, 17, 21, 23, 24, 26, 36, 38, 40, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 53, 55, 57, 58, 60, 70, 72), куку¹рузин'а (8, 11, 24, 38, 40, 43, 44, 46, 57), куку¹рузин':а (36, 60), куку¹рузина (2, 23, 70); '~ квасолі' – квасо¹лин'(:)а (7, 10, 11, 16, 19, 24, 32, 33, 35, 36, 54, 61, 66, 69, 71), ква¹солин'(:)а (11, 12, 30), фасо¹лин'(:)а (2, 6, 8, 11, 12, 13, 15, 19, 21, 26, 27, 31, 32, 34, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 62, 67), фа¹солин'а (4, 5, 14, 18, 22, 23, 25, 33, 72, 73, 74), хвасо¹лин'а (56); '~ гороху' – го¹рохл'анка (2, 5, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 33, 39, 45, 46, 49, 50, 52, 53, 54, 57, 59, 60, 61, 62, 67, 69, 71, 72, 74), го¹рохл'анка (42, 43, 44), го¹рохлиц'а (38), го¹рохвин'а (35) і його фонетичних варіантів го¹рохлин':а (52), го¹рохлин'(:)а (51, 53, 56), го¹рошин'а (8, 45, 66); '~ картоплі' – карто¹лин':а (3, 5, 8, 10, 30, 31, 33, 42, 43, 44, 49, 53, 54, 55, 60, 61) або карто¹лин'а (1, 3, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 24, 26, 27, 35, 38, 39, 41, 45, 46, 47, 53, 55, 56, 57, 62, 67, 71, 72, 74), карто¹шин'а, карто¹хлин'а (53), карто¹флин'а (7) чи карто¹флин'а (26, 56, 59, 71), бара¹болин'а (18, 25, 64, 67, 68, 73) або бара¹болин'а (69); '~ помідорів' – поми¹дорин'а (5, 18, 46, 66, 69); '~ огірків' – ог¹ірчин'а (66, 71), го¹йірчин'а (69); '~ гарбузів' – каба¹чин':а (44, 53, 54), каба¹чин'а (1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 26, 28, 30, 31, 33, 35, 37, 39, 45, 46, 47, 53, 55, 56, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71), зрідка – гарбу¹зин':а (41, 42), гарбу¹зин'а (26, 49, 51, 57, 61); '~ кавунів' – гарбу¹зин':а (41) або гарбу¹зин'а (3, 49, 51, 56, 57, 62); 'листя буряків' – бур¹а'чин':а (53, 55), бур¹а'чин'а (8, 10, 24, 28, 29, 30, 31, 34, 53, 55, 57, 63, 64, 66, 67, 68, 69) чи бура¹чин'а (2, 7, 9, 18, 21, 38, 39, 41, 47, 59, 66, 67, 71, 72, 73); '~ редьки та редиски' – ред¹іна (66), ¹речин'а (37), рет¹чин'а (69); '~ моркви' – морк¹вин':а (53, 55), морк¹вин'а (7, 8, 16, 17, 18, 21, 23, 24, 30, 35, 36, 37, 38, 39, 45, 46, 53, 55, 59, 61, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 74), морк¹лин'а (51); '~ молодого часнику' – часни¹чин'а (23, 26, 32, 64) або моло¹дій час¹ник (7, 28, 34); '~ молоді цибулі' – цибу¹лин':а (42, 46, 51, 53), цибу¹лин'а (1, 4, 7, 10, 13, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 38, 40, 41, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 59, 61, 63, 64, 67, 71, 72, 73, 74), ци¹булин'а (25, 72) чи зи¹лена ци¹бул'а (3, 12), моло¹да ~ (28); 'залишки капусти на грядці (коріння з листям)' – капус¹тин':а (1, 3, 9, 31, 32, 42, 43, 53, 54, 55), капус¹тин'а (1, 3, 5, 6, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 26, 36, 37, 38, 39, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74) або ка¹пустин'а (21, 25). Номінуючи листя городніх культур, носії обстежених говірок нерідко переносять назву рослини на її частину, скажімо: хр¹ін ('листя хрону') ← хр¹ін ('хрін, *Armoracia rusticana* Gaertn.') (26, 30, 42, 54, 60, 61); час¹ник ('листя молодого часнику') ← час¹ник ('часник, *Allium sativum* L.') (3, 15, 17, 21, 30, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 47, 51, 52, 55, 62, 71); ци¹бул'а ('листя молоді цибулі') ← ци¹бул'а ('цибуля, *Allium* сера L.') (55), отже, тут виявляються партитивні відношення.

Для номінації стебел і листя городніх культур використовують також діалектизм бот¹ва та його фонетичний варіант бат¹ва (45, 47) у досліджуваних говірках

реалізуються в 12 семемах – ‘стебла і листя картоплі’ (4, 14, 15, 47, 56, 58), ‘~ помідорів’, ‘~ баклажанів’, ‘~ перцю’ (4, 14, 32, 39, 47), ‘~ огірків’ (4, 32, 56), ‘~ гарбузів’ (4, 58), ‘~ кавунів та динь’ (4, 47, 58), ‘листя буряків’ (11, 15, 35, 45, 57, 58, 60), ‘~ редьки та редиски’ (11, 35, 39, 46, 47, 58, 60), ‘~ моркви’ (11, 39, 45, 47, 51, 58), ‘~ хрону’ (58). Аналізоване слово відоме в рос. мові зі значенням ‘листя і стебла коренеплодів’. У блр. мові воно теж вважається діалектизмом і вказує на ‘буряк, *Beta sisla* L.; взагалі зелень городніх коренеплодів’ та ін. Стосовно походження цієї назви є припущення, що псл. * *bъty* (род. в. * *bътъve*), пов’язане з *botěti*, укр. *ботіти* ‘жирити, товстіти’, похідне від індоєвропейського * *bheu-* / *bhū-* ‘рости, збільшуватися, робитися, вирощуватися’ [ЕСУМ I, с. 238].

Семантична структура слова *о¹гудин’а* (41, 53, 57), що в аналізованих говірках має фонетичні варіанти *’удин’а* (ВАГ, крім 20, 28, 33, 35, 36, 41, 42, 67, 68), *’удина* (20, 28, 32, 45, 47, 55, 56, 67, 68, 70), *’гудин’а* (42), *’гудина* (35, 36), *’гуд’іна* (35), містить 7 значень – ‘стебла і листя гарбузів’ (ВАГ, крім 5, 7, 9, 21, 22, 23, 24, 33, 42, 43, 44, 47, 58, 61, 62, 65, 69, 70), ‘~ кавунів та динь’ (ВАГ, крім 58), ‘~ огірків’ (ВАГ, крім 10, 37, 69), ‘~ картоплі’ (2, 17, 21, 35, 50, 51, 53, 58, 70), ‘~ помідорів’, ‘~ баклажанів’, ‘~ перцю’ (2, 9, 21, 26, 28, 35, 50, 51, 53, 55, 67, 70). Водночас мовленню носіїв східноподільських говірок властиве вживанням лексеми *лабу¹зин’а*, яка реалізується в 8 семемах – ‘стебла і листя картоплі’ (17, 45, 49), ‘~ помідорів’, ‘~ баклажанів’, ‘~ перцю’ (1, 15, 17), ‘~ редьки та редиски’, ‘~ моркви’ (17), ‘залишки капусти на грядці (коріння з листям)’ (14, 17), ‘лушпиння цибулинних культур’ (21). Аналізовані назви мають неясну етимологію [ЕСУМ IV, с. 156; ЕСУМ III, с. 175].

Іноді фіксуємо найменування *стебла*, що в говірках досліджуваних діалектів реалізується в 5 семемах – ‘стебла і листя картоплі’ (20, 34, 36, 53), ‘~ огірків’ (27), ‘~ помідорів’, ‘~ баклажанів’, ‘~ перцю’ (4, 5, 14, 27, 45, 46, 53, 59, 60) і назви *куш¹ч’і* й *кор¹ч’і*, які реалізується в 3 семемах, відповідно – ‘стебла і листя помідорів’ (30, 53, 45), ‘~ баклажанів’, ‘~ перцю’ (30, 53) та ‘стебла і листя помідорів’, ‘~ баклажанів’, ‘~ перцю’ (3, 51). Назви *стебла* й *кор¹ч’і* успадковані з псл. мови [ЕСУМ V, с. 404–405; ЕСУМ III, с. 45]. Стосовно етимології слова *куш¹ч’і* слід зазначити, що *кушч* є похідним утворенням із суфіксом -*їь* від др. *кусть* ‘кущ’ [ЕСУМ III, с. 171].

Об’єднавчою в говірках середньонадбузького ареалу виявилася лексема *ба¹дил’(:)а*, план змісту якої містить 14 семем (табл. 1). Із погляду етимології вона є похідним утворенням від кореня псл. * *bad-* / *bod-*, того самого, що і в словах *бос¹ти* (*бо¹дати*), *буд¹ак* та ін. [ЕСУМ I, с. 112].

Семема ‘тверде стебло редьки, редиски тощо’ у говірках Середнього Надбужжя є реалізацією лексеми *сто¹ўбур* (ВАГ, крім 2, 3, 7, 27, 36, 41, 42, 50, 57, 61, 67, 70), її фонетичних варіантів *стом¹бур* (2, 3, 15, 17, 26, 27, 31, 42, 45, 47, 49, 53, 55, 56, 66, 67, 70), *стум¹бур* (3), *ш¹том¹бур* (4, 20), *штум¹бур* (2), споріднених із літературним відповідником назв *сто¹ўбу¹рин’а* (41, 61), *сто¹ўбу¹рина* (57), *сто¹ўбу¹ришче* (14), іноді – лексичних варіантів *стр’і¹лун*, напр.: *о¹це ред’ка / йа’ка вистр’іл’ал’а / та¹ї це стр’і¹лун //* (9) і *цв’і¹туха*, як-от: *ўс’а рид’іска н’іш’ла ўцв’і¹туху //* (36) тощо. Спільними для досліджуваних діалектів виявилися назви *сто¹(ў/м)бур*.

**Моделі лексичного значення слова *ба¹дил'(:)а*
і їхнє функціонування в говірках**

Структура лексеми <i>ба¹дил'(:)а</i>	Говірки середньонадбузького ареалу
‘Стебла і листя квасолі’	1, 3, 6, 7, 9, 11, 15, 17, 19, 20, 25 – 29, 34, 35, 37, 40, 41, 43 – 45, 47, 48, 50, 53 – 55, 57, 58, 60, 62 – 68, 70, 72, 74
‘~ гороху’	1, 3, 4, 6, 7, 9, 15, 17, 19, 20, 25 – 29, 31, 34 – 37, 40, 41, 45, 47 – 49, 51, 53, 54, 55, 58, 63 – 68, 70, 73
‘~ картоплі’	1 – 4, 6, 7, 9, 11, 12 – 20, 23, 24, 26 – 32, 34, 35, 37, 39, 40, 45 – 49, 52 – 54, 56, 58, 59, 61 – 63, 65 – 68, 71, 73
‘~ помідорів’	1, 3, 5 – 45, 47, 49, 51 – 58, 60 – 65, 67 – 69, 71 – 74
‘~ баклажанів’	1, 3, 5 – 45, 47, 49, 51 – 58, 61 – 69, 71 – 74
‘~ перцю’	
‘~ огірків’	9, 10, 13, 26, 53, 56, 58, 68
‘~ гарбузів’	6, 11, 26, 41, 45, 53
‘~ кавунів та динь’	7, 11, 17, 26, 41, 45, 53
‘листя буряків’	11, 48, 51, 53
‘~ редьки та редиски’	10, 11, 14, 15, 17, 26, 41, 42, 51, 53, 55, 57, 73
‘~ моркви’	10, 11, 14, 15, 17, 26, 41, 45, 51, 53, 54, 56, 62
‘~ молодого часнику’	6, 15, 19, 49, 51, 53, 63
‘~ молодій цибулі’	6, 19, 49

Частовживаним у межах середньонадбузького ареалу є слово *ли¹ст'а*, яке реалізується в таких значеннях, як: ‘листя буряків’ (48, 51, 53, 56, 67), ‘~ редьки та редиски’ (7, 12, 14, 15, 18, 24, 30, 31, 32, 34, 43, 44, 48, 51, 53, 55, 59, 67, 68, 70), ‘~ моркви’ (12, 13, 15, 16, 31, 32, 34, 48, 53, 55, 67), ‘~ хрону’ (ВАГ, крім 9, 17, 21, 22, 28, 37, 41, 42, 43, 44, 46, 51, 52, 54, 58, 61, 64, 66), ‘~ молодого часнику’ (6, 7, 17, 27, 34, 46, 47, 51, 56, 59, 73), ‘~ молодій цибулі’ (6, 17, 45) та ін. Споріднену назву *ли¹ст'ки* фіксуємо зі значеннями ‘листя хрону’ (3, 9, 16, 17, 21, 22, 26, 28, 37, 43, 44, 45, 46, 51, 53, 55, 64, 66), ‘~ буряків’ (21), ‘~ редьки та редиски’, ‘~ моркви’ (9). Ці слова успадковано з псл. мови [ЕСУМ III, с. 243].

Уживаною в говірках Середнього Надбужжя є також лексема *ли¹чка*, план змісту якої містить 6 семем (табл. 2). В одній із говірок фіксуємо споріднену їй назву *ли¹чин'а*, що вказує на ‘листя молодого часнику’ та ‘~ хрону’ (22). Слово *ли¹чка* має праслов'янське коріння [ЕСУМ I, с. 511].

**Моделі лексичного значення слова ¹гичка
і їхнє функціонування у говірках**

Структура лексеми ¹ гичка	Говірки середньонадбузького ареалу
‘Листя буряків’	1 – 7, 9, 11 – 23, 25 – 29, 32 – 37, 40, 42 – 47, 49 – 56, 61 – 63, 65 – 67, 70 – 72
‘~ редьки та редиски’	1 – 8, 10, 11, 17, 19, 20, 23, 25 – 29, 33 – 36, 40, 45 – 47, 49, 51 – 56, 60 – 67, 71, 72, 74
‘~ моркви’	1 – 7, 10, 11, 14, 17, 19, 20, 25 – 29, 33, 34, 40, 42 – 45, 47, 49, 50, 52 – 55, 57, 62 – 67, 72, 74
‘~ хрону’	52, 65
‘~ молодого часнику’	2 – 5, 8 – 14, 16 – 18, 20, 27, 29, 45, 47, 48, 50, 53, 56, 58, 63, 65 – 70, 72, 74
‘~ молоді цибулі’	1 – 5, 8 – 11, 16 – 18, 20, 25, 27, 29, 40, 45, 47, 48, 52, 53, 56, 58, 63, 65 – 74

У східноподільських говірках Середнього Надбужжя зі значеннями ‘листя молодого часнику’ (11, 17, 24, 26, 53, 57) і ‘~ молоді цибулі’ (7, 11, 14, 17, 24, 26, 34, 39, 45, 46, 49, 51, 53, 57) фіксуємо слово *n'ip*, споріднене з ботанічним найменуванням *po'rej* (‘пір, *Allium rogitum* L.’), де останнє, очевидно, за посередництвом рос. мови запозичено з нім. мови [ЕСУМ IV, с. 521].

Водночас в обстежених говорах функціонує назва *n'ip'ja* – ‘листя молодого часнику’ (26, 36, 42, 43, 44, 49, 53, 54, 60, 61) і ‘~ молоді цибулі’ (15, 26, 33, 35, 36, 40, 44, 49, 54, 56, 60, 62) та її фонетичні варіанти *n'ipa* зі значеннями ‘листя молодого часнику’ (20, 45, 53) і ‘~ молоді цибулі’ (15, 20, 43, 45, 53, 56) та *n'ip'a* – ‘листя молоді цибулі’ (35, 37). До речі, у говірках середньонадбузького ареалу лексика аналізованих субполів, інакше кажучи, лексика рослинництва і тваринництва, містить спільні компоненти: *n'ip'ja*, *n'i(p'/p)a* – ‘листя молодих цибулинних культур’ та *n'ip'ja*, *n'i(p'/p)a* – ‘рогове нашірне утворення у птахів’. Слово *n'ip'ja*, яке генетично пов'язано з лексемою *nero* (‘рогове нашірне утворення у птахів; зняряддя для писання й малювання; [плавець у риби; парасолька]’), діалектизмом *ni'ro* (‘лопоть весла; зелені стебла цибулі’), найменуванням *n'ip'je* (‘маленьке перо; листок рогозу, цибулі або часнику’) тощо, успадковане з псл. мови [ЕСУМ IV, с. 352].

Семема ‘лушпиння овочевих цибулинних культур’ є реалізацією лексем *луш'пин'(:)a* (ВАГ, крім 5, 12, 21, 23, 24, 29, 58, 59, 64, 69, 70, 72), *шулу'пин'a* (18, 53, 55, 59, 70, 72, 74), *шулу'ха* (1, 11, 12, 23, 53, 58), *шулу'шин'a* (24, 45), *шолу'шин'a* (36, 48), *шулу'мин':a* (5), *лабу'зин'a* (21), *шкара'лупи* (3, 18), *от'ходи* (25, 26), і навіть – *лах'м'ит'a* (66). Широко вживане в говірках середньонадбузького ареалу слово *цибулин'(:)a* (3, 6, 7, 11, 12, 14, 17, 18, 19, 27, 29, 30, 34, 37, 38, 42, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 61, 64, 69, 71, 73), що реалізуються в значенні ‘лушпиння цибулі’, оскільки *цибулин'a / це шулу'ха старойі цибулі //* (12), проте в іншій східноподільській говірці пояснюють, що *цибулин'a / це / шо зилене / а луш'пин'a / то чир'воне / йак гоб:и'райут //* (47). Іноді фіксуємо акцентуаційний варіант указаної лексеми – *ци'булин'a* (14, 21, 22). Для реалізації семени ‘лушпиння часнику’ функціонує назва *часни'чин'a* (17, 29, 64).

Отже, поширеними є назви стебел і листя городніх культур, споріднені з говірковими найменуваннями рослин або утворені внаслідок перенесення назви

рослини на її частину. Найширший план змісту в обстежених говірках мають лексеми *ба¹дил'(:)а*, реалізуючись у 14 семемах; *бот¹ва*, реалізуючись у 12 семемах; *лабу¹зин'а*, реалізуючись у 8 семемах; *вудин'а*, реалізуючись у 7 семемах; *гичка*, реалізуючись у 6 семемах та ін. Поряд із частим дублюванням української літературної мови є говірки, де збережено оригінальні найменування, напр.: *шапочка* ‘колосок вівса’ (51), *коло¹сук* ‘остюк’ (17), *белка* ‘зелене перебите стебло кукурудзи’ (17), *кужуш¹ки* ‘обгортка качана кукурудзи’ (26) та ін. Яскраво простежується фонетична варіантність описуваних лексем, напр.: *ос¹т'ук* (збіг із літературною нормою) – *го(ву/гу/у)с¹т'ук*, *о(го/ву/гу/у)с¹т'ак* (східноподільські і деякі західностепові говіркові варіанти слова). Ареалогія зафіксованих найменувань указує на об'єднанчі та диференційні елементи, властиві говіркам Східного Поділля і Західного Степу.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в розширенні семантичного простору українських говорів середньонадбузького ареалу.

Література

1. *Самайчук С. С.* Лексика на позначення процесів вирощування та обробки проса (на матеріалі говірки села Чемерполь Гайворонського району Кіровоградської області) / С. С. Самайчук // *Слов'янський збірник: зб. наук. праць / відп. ред. О. А. Войцева.* – Чернівці: Букрек, 2013. – Вип. XVII. – С. 194–200.

Джерела

2. АУМ – *Атлас української мови: у 3 т.* – К.: Наук. думка, 1984 – 2001. – Т. 1 – 3.
3. Грінч. – *Гринченко Б. Д.* Словарь української мови. У 4-т. / ред. Б. Д. Гринченка; [репринт. вид. 1906–1907 pp.]. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1958.
4. ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982 – 2012. – Т. 1 – 6.
5. СУМ – *Словник української мови: в 11 т.* / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

References

1. Samaichuk, S. S. (2013), *Vocabulary denoting millet raising and processing (on the material of Chemerpol village dialect (Hayvoron district Kirovohradska oblast))* [Leksyka na poznachennia protsesiv vyroshchuvannia ta obrobky prosa (na materiali hovirky sela Chemerpol Haivoronskoho raionu Kirovohradskoï oblasti)], *Slovianskyi zbirnyk: zb. nauk. prats, vidp. red. O. A. Voitseva, Chernivtsi, Vyp. KhVII, pp. 194–200.*

Sources

2. AUM – (1984 – 2001), *Atlas of the Ukrainian Language: 3 Vol. set* [Atlas ukraïnskoï movy: u 3 t.], Nauk. dumka, K., T. 1 – 3.
3. Hrinch. – Hrynchenko, B. D. (1958), *Dictionary of the Ukrainian Language: 4 Vol. set* [Slovar ukraïnskoï movy: u 4-t.], Vyd-vo AN URSSR, K.
4. ESUM – (1982 – 2012), *Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: 7 Vol. set* [Etymolohichnyi slovnyk ukraïnskoï movy: v 7 t.], Za red. O. S. Melnychuka, Naukova dumka, K., T. 1 – 6.
5. SUM – (1970 – 1980), *Dictionary of the Ukrainian Language: 11 Vol. set* [Slovnyk ukraïnskoï movy: v 11 t.], Za red. I. K. Bilodida, Naukova dumka, K., T. 1 – 11.

Перелік обстежених населених пунктів та їхня нумерація

Кіровоградської обл. Гайворонського р-ну – м. Гайворон (1), с. Бандурове (2), с. Березівка (3), с. Берестяги (4), с. Долинівка (5), с. Жакчик (6), смт Завалля (7), с. Казавчин (8), с. Котовка (9), с. Мощене (10), с. Салькове (11), с. Солгутове (12), с. Соломія (13), с. Таужне (14), с. Ташлик (15), с. Хащувате (16), с. Чемерпіль (17), с. Червоне (18); Ульяновського р-ну – м. Ульяновка (19), с. Богданове (20), с. Великі Трояни (21), с. Вільхове (22), с. Йосипівка (23), с. Кошаро-Олександрівка (24), с. Мечиславка (25), с. Сабатинівка (26), с. Синицівка (27), с. Синьки (28); Голованівського р-ну – с. Люшнювате (29); Вільшанського р-ну – с. Калмазове (30). Миколаївської обл. Первомайського р-ну – м. Первомайськ (31), с. Кінецьпіль (32), смт Підгородна (33), с. Чаусове Друге (34); Арбузинського р-ну – с. Благодатне (35), с. Зелена Поляна (36); Кривоозерського р-ну – смт Криве Озеро (37), с. Бурилове (38), с. Красненьке (39), с. Курячі Лози (40). Одеської обл. Любашівського р-ну – смт Любашівка (41), с. Гвоздавка Перша (42), с. Зеленогірське (43), с. Ясенове-2 (44); Савранського р-ну – смт Саврань (45), с. Байбузівка (46), с. Вільшанка (47), с. Дубинове (48), с. Йосипівка (49), с. Кам'яне (50), с. Концеба (51), с. Неділкове (52), с. Осички (53), с. Полянецьке (54), с. Слюсареве (55); Балтського р-ну – с. Піщана (56), с. Пужайкове (57), с. Ухожани (58), с. Чернече (59). Вінницької обл. Чечельницького р-ну – смт Чечельник (60), с. Білий Камінь (61), с. Ольгопіль (62); Бершадського р-ну – с. Баланівка (63), с. Бирлівка (64), с. Велика Кириївка (65), с. Джулинка (66), с. Кидрасівка (67), с. Лугова (68), с. Мала Кириївка (69), с. Осіївка (70), с. Поташня (71), с. Ставки (72), с. Устя (73), с. Флорине (74). *Всі аналізовані говірки (ВАГ).*

С. С. Полищук,

*Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра украинского языка*

НАЗВАННЯ СТЕБЛЕЙ И ЛИСТЬЕВ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР В ГОВОРАХ СРЕДНЕНАДБУЖСКОГО АРЕАЛА

Автор статті вводить в научний оборот лексеми, обозначающие стебли и листья сельскохозяйственных культур в говорах средненадбужского ареала, а также делает лексико-семантический анализ зафиксированных единиц диалектной речи. Источниками фактического материала стали полевые записи из 74 населенных пунктов Среднего Надбужья.

Ключевые слова: лексема, семема, стебель, листья, сельскохозяйственная культура, говор, средненадбужский ареал, Среднее Надбужье.

S. S. Polishchuk,

*Odesa I. I. Mechnikov National University,
Ukrainian Language Department*

NAMES OF STEMS AND LEAVES OF AGRICULTURAL PLANTS IN THE MIDDLE BUG AREA DIALECTS

Lexemes to define names of stems and leaves of agricultural plants in the Middle Bug area dialects that function at the border of the South-Western and South-Eastern dialects of the Ukrainian language are characterized in the article. Vocabulary-semantic analysis of the fixed units of the dialectal speech is performed.

Records and notes done in 74 settlements of the Middle Bug area during 2013 – 2015 are the source of the practical material. The numbering of the villages, urban settlements and towns is used in the article. The full names are listed at the end of the work under the title "The list of the examined settlements and their numbering" to represent the areal distribution of the analyzed dialect units. The examined names and the dialect speech examples are represented by means of the common phonetic transcription for recording the Ukrainian literary and dialect speech (the transcription is presented in the first volume of the Atlas of the Ukrainian Language). The conclusion is that the fixed names are connected with literary equivalents although they differ in phonetics, vocabulary and semantics.

The perspective of further research is study of the Ukrainian dialects of Middle Bug on the material of vocabulary-semantic group of words denoting vegetable crops and their parts.

Key words: lexeme, sememe, stems and leaves of agricultural plants, dialect, Middle Bug area, Middle Bug.

УДК 811.161.2'0+811.161.2'28

І. Б. Царалунга,

*Хмельницький національний університет,
викладач кафедри української філології*

ДО ПРОБЛЕМИ ПОДОВЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ДІАХРОННИЙ АСПЕКТ

На матеріалі українських писемних пам'яток XIV – XV ст. проаналізовано явище подовження передньоязикових приголосних, яке розвинулося внаслідок асиміляції звука [j] попередніми пом'якшеними приголосними. Цей процес частково відображається вже у текстах офіційно-ділового і конфесійного стилів української мови XIV ст., а в наступному столітті набуває консеквентних рис у пам'ятках із різних регіонів України.

Ключові слова: писемні пам'ятки, староукраїнська мова, асиміляція звука [j], подовження, приголосний звук.

Подовження передньоязикових приголосних у результаті асиміляції звука [j] попередніми пом'якшеними приголосними – характерна риса консонантизму української мови. Наслідки цього фонетичного явища, представлені здебільшого в іменниках середнього роду (*буття, знання*), меншою мірою – в іменниках жіночого і чоловічого родів (*рілля, стаття; суддя, Ілля*), в орудному відмінку однини іменників жіночого роду на приголосний (*ніччю, сіллю*), поодинокими прикладами – в дієсловах (*люю* і похідних), у прислівниках (*навмання, увіччю*), є типовим рефлексом сполучень звуків «приголосний + j», що розвинувся після занепаду зредукованого голосного між ними (ст. укр. *судьає* – укр. *суддя*, ст. укр. *т҃нью* – укр. *тінню*).

Специфіку розвитку асиміляції [j] в українській літературній мові й діалектному мовленні досліджували М. Жовтобрюх, І. Ковалик, В. Русанівський, Ю. Шевельов та ін. Особливе зацікавлення викликає відображення цього явища у староукраїнській літературно-писемній мові, оскільки саме під кутом зору діячності можна побачити постання нових фонем, простежити формування основних рис української мови як диференційних ознак національної лінгвосистеми.